

ОҒУЗ-ҚЫПШАҚ ДӘҰИРИ ЭПОСЫНДА ШЕШЕНЛИК ӨНЕРИ

Оразов А.О.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710621>

Шешенлик өнеринің дәслепки үлгилери Аралбойы аймағында Орта әсирлерде жасаған оғуз кәўимлерінде хәм де олардың дәўиринен қалған “Қорқут ата китабы”, “Оғузнама” сыяқлы шығармаларда да көринеди.

921-922-жылларда (хижрий 309-310-жыллар) Аббасийлер династиясынан шыққан Бағдад халифы Абул-Фадл Жафар ибн Абдуллах әл-Муктадир Биллах (908-932-жж.) өз елшиханасын хәм саўда кәрўанын Булғарияда халифалықтың сиясий аўқамын орнатыў мақсетинде Едил Булғарлары патшасына жибереди. Усы саўда кәрўанында елшихана хаткери хәм қатнасыўшысы Ибн Фадлан да бар болып, жөнелистин толық сўўретлемеси менен баянлама дүзген. Бул кәрўан Үстирт платосы арқалы өтеди. Ибн Фадлан Үстиртте жасап атырған оғузлар хәм олардың турмыс тәризи ҳаққындағы мағлыўматларды жазып қалдырады. Ибн Фадланның гүрриңи оғузлардың жәмийетлик дүзими сыпатламасы ушын баҳалы материал береди. Оның жазыўынша, оғузларды руў ақсақаллары басқарып отырған, олардың жас үлкени «ябғу» титулына ийе болған. Оның орынбасары «қул еркин» деп аталған. Әскербасы үлкен абыройға ийе болған, лекин, оның ҳәкимшилиги жоқары болмаған. Айрықша хұрмет-иззетке руў ақсақаллары хәм «көсем» ийе болған. Олардан әҳмийетли мәселелерде кеңес соралған. Соның менен бирге, ески руў демократиясы күшли болған. Ислер «улыўма кеңес» жолы менен шешилген, бунда Ибн Фадланның айтыўынша, хәттеки, шешим қабылланғаннан соң да «ең абыройсызы хәм ең аянышлысы келип хәм келисилген нәрсени кемситеди» [1, 159].

Ибн Фадланның оғузлардың жәмийетлик дүзилиси хәм басқарыў системасы ҳаққындағы жазбалары шешенлик өнеринің тарийхый тамырларын тереңирек түсиниўге имканият береди. Оның характеристикалары оғуз жәмийетинің демократиялық элементлерин, ҳәкимият структурасын хәм жәмийетлик пикирдин әҳмийетин көрсетеди.

Ибн Фадланның айтыўынша, шешим қабыл етилгеннен кейин де ең төменги дәрежедеги адам келип, қабыл етилген шешимди сынап көре алыўы бул оғуз жәмийетинде пикир еркинлиги хәм шешенлик өнеринің жоқары баҳаланғанын көрсетеди.

Оғуз жәмийетиндеги "улыўма кеңес" системасы шешенлик өнеринің раўажланыўына қолайлы орталық жаратқан. Хәр бир ағзаның пикир билдириў

хуқықы болғаны ушын, адамлар өз пикирлерин еркин билдирип, халықты исендириў ушын шешенлик шеберликлеринен пайдаланған. Бул дәстүр кейинги дәўирлерде де сақланып, қарақалпақ шешенлик көркем өнерине тийкар салған. .

Оғуз-қыпшақлар дәўири эпосы “Қорқут ата китабы” шығармасында да шешенлик өнериниң үлгилери бар.

Қорқут Сырдарья үлкесин жайлаған оғуз-қыпшақ қәўимлериниң арасынан халықтың устазы, мәсләхәт беретуғын даныш–паны, тарийхый дәўирдеги уллы жыраў, келешекти ойлайтуғын жетик ойшыл, қобыздың атасы. «Қорқыт ата китабы»н изертлеген алым, филология илимлериниң докторы профессор К.Палымбетовтиң атап көрсеткениндей: «Қорқыт ата өз заманында оғузларға да, қыпшақларға да теңдей тийисли саналған уллы ойшыл, данышпан әўлийе, атақлы жыраў хәм шайыр, елбасшысы болған адам» [2, 105].

12 бөлимнен ибарат эпоста жырлар Қорқуттың атынан айтылады. Ж.Хошаниязовтың көрсетиўинше, хәр бир жыр өзиниң жеке сюжетлерине ийе болыўы менен бирликте, оларды оғузлардың басшысы Байындыр ханға бағынышлы болған оғуз батырларының хәрекетлери, солардың ишинде Қазан бек (Салор Казан) ханның, беклердиң ақылгөйи, жыршы, халықтың эпикалық мийрасларын қәстерлеўши ақсақалы Қорқут ата қусаған қахарманлар бириктирип турады. Қорқут ата бул жырларда хәрекет етиўши қахарман болыўы менен бирге, усы жырларды қурастырыўшы хәм атқарыўшы шахс ретинде де көринеди [3, 18].

Әдебият изертлеўшиси, профессор К.Мәмбетов “Қорқут ата” жырларына мынандай баха береді: “Қорқут ата китабының дәслепки бөлими нақыл-мақал сөзлерден басланады. Бул сөзлердиң көпишилиги бизге таныс. Хәр күни ошақ басы айтылып жүрген сөзлерден паркы жоқ. Бирақ, сөз болғанда да ең серелери сайлап алынған. Хәқыйқый поэзия деп атаса болады. Уйқас желислери де тап сол түринде сақланған. Аўдарма деп атаў да қыйын” деп жырдан үзинди келтиреді:

Байлық бахыт әкелмес,
Салма теңиз толтырмас,
Өзимшил өзгени ойламас,
Менменди қудай сыйламас,
Сабырлы ат сүринбес,
Менменге бахыт берилмес,
Еркелеп өскен қыз болмас,
Өзиңнен туўмай ул болмас,
Жаттың улы қашаған,
Өзгениң қызы ошаған,

Үйилген топырақ таў болмас,
Досласқан ел жаў болмас,
Ешekten тулпар болмас,
Мыйқыдан сунқар болмас,
Көк шөп өсип тал болмас,
Ойнастан ҳаял болмас,
Гүл суўықта өспес,
Кетик қылыш кеспес,
Тозған пахта бөз болмас,
Әўелги душпан ел болмас,
Ат қыйналмай жол баспас... [4, 39].

«Қорқут ата китабы» эпосында шешенлик өнери – жыраўшылық хәм даналық сөзлер арқалы көринетуғын руўхый-этикалық тийкар. Байлық хәм бахыт, мийнет хәм билим, әдиллик хәм сабыр-тақат сыяқлы уллы түсиниклер Қорқут сөзлеринде афористикалық анықлық пенен байланысып, дөстан арқалы әўладларға мийрас болып, избе-из жеткерилген. Сонлықтан да "Қорқыт ата китабы" – түркий шешенлик мектебиниң тийкарғы шығармасы, халық даналық сөзлериниң сағасы хәм заманагөй шешенлик өнериниң руўхый тийкарын курайтуғын әхмийетли мағлыўмат десек мақсетке муўапық болады.

Әдебиятлар:

1. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы, комментарии. — Харьков, 1956.
2. Палымбетов К. Қорқыт ата хәм ол туўралы қарақалпақ рәўиятлары// Әмиўдәрья. - Нөкис, 1995. - № 10-12.
3. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қаҳарманлық дөстаны «Алпамыс». - Нөкис: «Билим», 1992.
4. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: «Билим», 1992.